

14. Мурзакевич Н.Н. ОЧЕРК УСПЕХОВ НОВОРОССИЙСКОГО КРАЯ И БЕССАРАБИИ В ИСТЕКШЕЕ 20 ЛЕТИЕ С 1820 ПО 1846 ГОДЫ. Одесса, 1846; мин П.И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. Т. I. История горной и горнозаводской промышленности юга России современни возникновения до восьмидесятых годов прошлого века. — Х.Тип. Б. Бенгис, 1915. 487 с.
15. РГИА, ф. 733, оп. 49, л. 99. Дело об открытии Бахмутского уездного училища и доме Золотарева; РГИА, ф. 733, оп. 78, д. 749. Дело об увеличении содержания учителей Бахмутского уездного училища; Татаринов С.И., Федотов С.А. Історія педагогіки та народної освіти Донецчини. Харків, 2012, 165 с.
16. Военная энциклопедия России. Изд. Сытина, СПб, 1910–1914, т.т.2–15
17. Новороссийский календарь. Одесса, 1848.
18. Доклады Бахмутской уездной Управы и журналы XVII очередного земского собрания. Бахмут, 1886. – 370 с.

Наталія Лапатійова (Київ), учений секретар Національного
військово-історичного музею України

Система комплектування козацького війська в Україні в XVIII ст. та місцеві органи військового управління

Комплектування збройних сил – це прийнята в державі система забезпечення потреби збройних сил в особовому складі, озброєнні та матеріальних засобах. Це важлива складова частина військового будівництва [1, 348].

Народ України створював збройні сили ще тоді, коли існували лише елементи його державності. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. центр політичного і духовного життя України зосереджується на Лівобережжі. Українці називали його Гетьманщиною, а росіяни – Малоросією. Після Б.Хмельницького ще зберігалися чіткі ознаки державності – виборність гетьмана та старшини, система місцевого управління, судочинство, козацьке військо. В 1706 р. спеціальний царський указ остаточно закріпив систему військового керівництва на Україні. Згідно з цим указом, було сформовано **Українську дивізію**, до якої ввійшли всі козацькі полки Лівобережної та Слобідської України. Командування Українською дивізією покладалося на генералів царської армії. Так звані «Решетилівські статті» 1709 р. остаточно включали українське козацьке військо до складу російських збройних сил, зробивши його частиною царської армії, хоч протягом усієї першої половини XVIII ст. воно продовжувало ще зберігати багато самобутності у комплектуванні, внутрішній організації, системі забезпечення та командування. Після ліквідації гетьманства 1764 р., незважаючи на те, що адміністративно-територіальний поділ на полки і сотні з полковими та сотенними урядами залишився, збройні сили України фактично було остаточно скасовано. Лівобережне козацтво продовжувало існувати деякий час як стан, але вже не являло собою окремої автономної військової одиниці і тільки поповнювало легкокінні та карабінерні російські полки.

За наказом П. Румянцева ліквідувався принцип комплектування козацького війська від козацьких дворів. Встановлювався порядок особистої військової повинності, який назавжди прикріплював даного козака до військової служби. Румянцев

взагалі намагався довести, що і раніше в основі козацької служби лежав особистий принцип комплектування: «одни только персоны, а нецелые дома служили» [2]. Введення нового принципу комплектування козацького війська президент **Малоросійської колегії** пояснював бажанням перешкодити поширенню в ньому наймитства [3, 11-12].

Незабаром з лівобережних і колишніх запорозьких козаків почали створювати козацькі полки як військові одиниці російської армії, в яких козацька специфіка зберігалася тільки в назвах. Таким чином було сформовано три регулярних козацьких полки: «Булави великого гетьмана», Херсонський і Олександрійський. Згодом було створено Бузьке козацьке військо, а 1778 р. – ще два регулярних козацьких полки: «конвойний» та «малоросійський». Всі полки об'єднувалися у **«Корпус передової стражи екатеринославских регулярных полков»**.

З 1781 р. на Лівобережній Україні було запроваджено поділ на три намісництва, як і по всій Російській імперії. Остаточо було скасовано полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій козаків, яких обернули на державних селян. Частина колишніх козаків входила до заснованого у 1788 р. Катеринославського козацького війська, однак і воно в 1796 р. було ліквідоване. Бузьке козацьке військо деякий час ще продовжувало існувати під назвою Вознесенського.

На Слобідській Україні характер органів центральної влади був дещо іншим, ніж на Лівобережній, і це знайшло свій відбиток і в системі військового керівництва. До XVIII ст. слобідські полки, знаходячись під верховним управлінням царя, в певних межах підлягали воєводам, що знаходились в слобідських полкових містах. З 1700 р. слобідські полковники були передані у підлеглість бригадиру, який підпорядковувався царському генералу – командиру **Української дивізії** [4, 124; 131].

З 1726 р. Слобідська Україна знаходилась у віданні **Військової колегії**, але в військовому відношенні продовжувала підлягати безпосередньо командирі Української дивізії. В 1732–1737 рр. царський уряд створив керівний орган – **Канцелярію комісії** – заснування слобідських полків на чолі з князем Шаховським. Заступником його, а в дійсності фактичним військовим правителем Слобідської України, був майор Шипов [5]. До складу канцелярії входили також два гвардійських штаб-офіцери. Розміщувалася вона у Сумах. В 1743 р. канцелярію було ліквідовано, а слобідські полки знову переведено в відання Військової колегії.

У 1764 р. з козацькою службою на Слобідській Україні було покінчено зовсім. Слобідські полки були «реорганізовані» в регулярні – гусарський та уланський.

Наприкінці XVII ст. українські збройні сили склалися з чотирьох структурних частин: лівобережного козацького війська (городові козаки), або, за термінологією офіційних царських документів, «малороссийских полков», слобідських полків, Запорозького військата найманих – «охотницьких» – полків, так званих компанійців (кіннота) і сердюків (піхота), котрі були складовою частиною лівобережного козацького війська.

Лівобережні і слобідські полки будувалися майже на ідентичних засадах комплектування. Українське козацьке військо було становим військом. Доступ до нього мали лише козаки. Вони мали серйозні права та привілеї. Володіючи спадкови-

ми землями, вони звільнялися від загальних податків та повинностей, одержували право займатися промислами та торгівлею, користувалися привілеєм пропінації (вільна торгівля спиртним) і підлягали особливій козацькій юрисдикції. В той же час козацтво повинне було відбувати основну свою повинність – військову службу – на власному утриманні. Мирного часу козаки мали нести варту на прикордонних форпостах, укріплених лініях, брати участь у їх спорудженні. На випадок війни всі боєздатні козаки, **зараховані до реєстру**, всі, хто «хоч тільки козачим ім'ям називався», зобов'язані були з'явитися до війська [6].

Однак старшина і заможне козацтво, використовуючи засоби економічного примусу, владу та впливу війську, з усіх сил намагалися уникнути виконання військової служби і перекласти її на плечі менш заможної частини козацтва, котрій перепадало служити і за себе, і за інших, за чергою і без черги. Значного поширення у козацькому війську набуває **наймитування**. Воно розвивалося під впливом росту соціальної диференціації. Відкупуваючись від військової служби, частина заможного козацтва, особливо та, що займалася купецьким промислом, вносила елементи буржуазних стосунків у комплектування війська. Старшина і багаті козаки знаходили джерела вербувати наймитів для несення військової служби замість себе не лише серед убогого козацтва, але й міщанства і навіть посполитих селян.

Царський уряд сприяв цьому процесові. Наприклад, у 1729–1731 роках в Ізюмському, Ахтирському та Харківському полках Слобідської України було сформовано **регулярні роти** по 100 чол. кожна. У 1736 р. регулярна рота Харківського полку була навіть збільшена вдвічі. Регулярні слобідські роти очолювалися полковими ротмістрами. Згодом з них було створено Слобідський драгунський полк. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 років Слобідський регулярний полк складався з десяти регулярних рот загальною кількістю 1100 солдатів [7, 85–86]. Значний відсоток їх становили слобідські селяни.

Лівобережне козацьке військо комплектувалося з числа так званих городових козаків. Ця назва їх виникла ще за минулих віків, щоб відрізнити козаків, які мешкали на «волості», тобто по містах і селах України, від «низових», запорізьких козаків. Облік кількісного складу городових козаків провадився у полках та сотнях, де створювалися так звані **компути**, тобто **списки-реєстри**. Ці компути не були чимось закостенілим, раз і назавжди даним. Основу їх становили так звані «старі козаки», тобто родове козацтво, однак до реєстрів записувалися й представники інших станів, особливо на час воєнних дій [8, 548]. Створена у 1722 р. Малоросійська колегія і розпочала свою діяльність з ревізії всього складу козацтва [9, 15–16].

По закінченню російсько-турецької війни 1735–1739 років царський уряд повертається до питання про розширення рамок українського козацтва за рахунок покріпачених козаків. 1746 р. у зв'язку з підготовкою можливої війни проти Туреччини та Кримського ханства Сенат видав указ, який зобов'язував усіх поміщиків і старшин, що мали козаків за своїх підданих, негайно сповістити про останніх, щоб вписати їх до реєстру для виконання служби [10, 149].

«Новоуписні» козаки у похід звичайно не відправлялися, оскільки ще не мали достатнього військового досвіду. Проте від них вимагалось, як і від козаків, що да-

вно виконували військові обов'язки, але з тих або інших причин не брали участі у поході, бути в повній бойовій готовності на випадок ворожого нападу.

Однак пізніше Генеральна військова канцелярія вирішила використовувати «новоуписних» козаків для форпостної служби. Їх посилали на зміну тим козакам, які вже знаходились на форпостах. Полкові канцелярії наказали сотенним урядам перевірити військову підготовку «новоуписних» і відправити їх з тримісячним провіантом до кордонів для прикриття форпостів. Начальником над ними приписувалося призначити кого-небудь із значкових, які затрималися в сотні [11].

Все козацтво, як і старшини, мобілізувалося за територіальною ознакою. Територіальний принцип комплектування козацького війська зберігався протягом всього часу його існування. Кожна адміністративно-територіальна одиниця – сотня і полк – під час мобілізації була основою і джерелом комплектування військових одиниць, насамперед – полків та сотень. Організація комплектування та мобілізації, як звичайно, починалася з вказівки **Генеральної військової канцелярії**, що на підставі указу вищого російського командування видавала ордер про підготовку і збір козаків до походу. Під час походу добавлялася ще одна інстанція – **Генеральна похідна військова канцелярія**.

Численні ордери полкових канцелярій, які направлялися до сотенних правлінь з щоразу повторюваними погрозами покарання штрафами, ба навіть смертною карою у разі невиконання указів, вельми переконливо свідчать, з яким тертям та перешкодами і наскільки повільно відбувалося комплектування загонів виборних козаків у сотнях [12].

Надзвичайно повільні темпи мобілізації визначалися насамперед принципами комплектування та забезпечення військ. Робота по мобілізації до діючої армії щороку провадилася заново. Верхівка козацтва завдяки своїй економічній могутності ухилялася від участі у поході. Внаслідок зубожіння і розорення певної частини козацького війська козаки неспроможні були досить швидко, в повному складі і з необхідним забезпеченням підготуватися до походу. Наприкінці ж російсько-турецької війни 1735 – 1739 років лівобережні і особливо слобідські полки дійшли до «крайнього розорення», як писалося в офіційних документах того часу. 1739 р., дарма, що мобілізація тяглася три місяці (березень – травень), слобідські полки змогли виставити лише половину складу, який вимагався [13, 86–87].

Включення козацького війська безпосередньо до російських збройних сил і підпорядкування його командирам Української дивізії ще більше ускладнили процес мобілізації козаків, збір полків та відправлення їх у похід. Виступ козацьких військ ускладнювався, передусім, великою кількістю інстанцій, по яких передавалися накази. Як правило, напровесні, коли уряд Анни Іоанівни ухвалював план кампанії, з'являвся «высочайший указ» про готування до походу. За тодішніх умов зв'язку на передання указу по інстанціях потрібно було витратити значний час [14]. Такі обставини і спричинялися до того, що Генеральна військова канцелярія, як правило, завжди писала свої накази вдруге, а в полки – навіть втретє і більше. У зв'язку з цим готування до походу провадилося завчасно. Ще взимку, задовго до очікуваної дати виступу в похід, який завжди призначався на пізню весну, коли навіть ця дата була

ще невідома, козаки у вказаній кількості із усім необхідним мали бути готовими за сигналом відправитися до армії [15]. Їм було заборонено відлучатися з дому і далеко їздити своїми кіньми, а також використовувати їх на тяжких роботах. Найбільше це стосувалося козаків, які призначалися для відбування сторожової служби взимку. Така система, зрозуміло, несприятливо відбивалася на козацькому господарстві, сковуючи ініціативу порушуючи сезонний ритм сільськогосподарських робіт.

Вже за місяць до відкриття кампанії неслася нова хвиля ордерів, в яких вимагалось, щоб кожний козак підготував себе до походу так, щоб міг, одержавши наказ про марш, негайно, за 24 години, покинути домівку [16]. Та мобілізація козацьких полків затягувалася настільки, що верховне командування не раз переносило термін прибуття козаків на місце зосередження і навіть відтягувало дату відкриття кампанії, час виступу всієї армії [17].

Мобілізаційна робота покладалася на полковників та сотників. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 років кожної кампанії 20-тисячний наряд козаків на Лівобережній Україні і 5-тисячний – на Слобідській розподілялися по полках. Від кожного полку вимагалось, щоб запланована кількість виборних козаків, «до служби придатних», була укомплектована «в ружю, пороху, пулях, свинцю», провіантом і двома кіньми «надійними». Так, 26 квітня 1739 р. за «експозицією» головнокомандуючого Мініха Стародубський полк мав виступити у повному складі: сам полковник з усією полковою старшиною і сотниками, і значковими товаришами, і рядовими двокінними козаками, і старшинськими дітьми, і тими, що називаються бунчуковими товаришами, але військової служби з військовими не несуть, артилерією «о трьох пушках» із приладдям та обслугою [18].

Генеральна військова канцелярія, як і російське командування, вимагала, щоб відомості та рапорти про відправку козаків полку, підписані полковниками і полковою старшиною, містили інформацію не лише про те, скільки козаків відправлено (поіменно), але й про те, скільки належало відправити за генеральним розписом. Якщо цифра відправлених не відповідала генеральному розпису, треба було вказати, хто у цьому винен [19].

Полкова старшина розбивала наряд по сотнях, в свою чергу, домагаючись від сотенної старшини, щоб вона підготувала до походу заплановане на сотню число козаків, відрепортувавши про це полковій канцелярії. Сотники мали перевірити спорядження козаків негайно по отриманню указу, а потім ще кілька разів, тримаючи до самого походу козаків під контролем, аби вони не знизили рівня своєї матеріальної готовності [20].

Сотники під час комплектування повинні були подавати до полкової канцелярії відомості, які б відображали стан підготовки козаків сотні до походу. Відомості мали бути іменними і докладними. Очоливши своїх козаків, сотенна старшина зобов'язана була привезти відомість про стан сотні на пункт збору полку і пояснити причини неполадок, якщо такі є [21].

Місцем збору сотенної команди, як правило, було головне місто чи містечко сотні, а полку – полкове місто. Пункти зосередження всіх лівобережних і слобідських полків визначав головнокомандуючий Мініх. 1737 р. згідно з поділом головної

російської армії на три корпуси було визначено три пункти зосередження – Переволочна (командуючий Мініх), Келеберда (командуючий Румянцев) та Кременчук (командуючий Гессенгамбурзький). 1738 р. мініхівська армія зосередилась на Омельникові, а армія Лассі – поблизу Ізюма. 1739 р. місцем генерального огляду і пунктом зосередження було оголошено с. Машів [22, 43].

Для зорганізування мобілізації та контролю над її здійсненням полкова адміністрація відряджала до сотень своїх представників [23]. Російське командування з свого боку надсилало до козацьких полків офіцерів для сприяння та прискорення мобілізації. Маркович у своєму щоденникові пише про це 7 жовтня 1736 р.: «Для скорейшого выгону козаков офицеры определены» [24, 93]. 1736–1737 рр. Борятинський, а 1739 р. Румянцев, займаючись мобілізацією українського лівобережного війська, за вказівкою із Петербурга розіслали до полків спеціальних «нарочних» російських офіцерів, які крім здійснення інспектування та контролю мали взяти безпосередню участь в мобілізації («для принуждения к походу обще с полковниками»). До кожного полку було надіслано штаб-офіцера, а на допомогу йому – обер-офіцера. Цим «нарочним» надавалися широкі повноваження, і від полкової та сотенної старшини вимагалось, щоб вони всіляко сприяли їм. Перед відправкою полків на «рандеу» ці офіцери повинні були оглянути війська і перевірити їх бойову готовність [25]. Однак і цей захід не забезпечував нормального проведення мобілізації [26, 139].

Покарання на випадок зволікання мобілізації або уникання її завбачалися досить суворі. Грошовий штраф з полкової старшини за неповну мобілізацію утримувався в розмірі двох карбованців, їй погрожували конфіскацією «рухомого й нерухомого майна», а полковникам – розжалуванням і навіть «лишением живота», тобто смертною карою [27; 28, 93]. Козаків, що ухилялися від мобілізації, передбачалося брати під варту і силою доставляти до пункту зосередження групи лівобережних полків. Якщо ж хтось із козаків переховувався, наказувалося піддавати репресії його близьких: «жон их и домашних держать под караулом» [29].

Але ні кари козакам, ні погрози Румянцева та інших царських командирів на адресу полковників не могли врятувати становища. Мобілізувати бажану кількість людей було неможливо. Прив'язаність козака до свого господарства, великі відстані від сотень до місць зосередження військ – все це спричинялося до того, що мобілізація провадилася з черепащачою швидкістю. Важливою причиною незадовільної мобілізації був економічний занепад, масштаби якого зростали з кожним роком. Війна велася Мініхом та його прислужниками по-хижацькому, за рахунок українського трудящого населення. Мініх і знати не хотів про дійсний стан козацтва та всього українського народу. Його вимоги щодо мобілізації козацтва, збирання худоби і продовольства, а також матеріального постачання війська перевищували економічні можливості України. Внаслідок цього війна викликала все більше розорення козацьких та селянських господарств, а їх стан не міг не відбиватися на ході мобілізації [30, 43–44; 31, 75].

Список літератури

1. Военный энциклопедический словарь / Председатель Гл. Ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.

2. Два документа о состоянии малороссийского козачества в половине XVIIIст. // «Киевская старина», 1882, октябрь.
3. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIIIст. – К.: Наукова думка, 1969 – 224 с.
4. Альбовский Е. История слободского казачьего полка (1651 - 1765) – Харьков, 1895.
5. Філіал Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України у м. Харкові. – ф. Харківська полкова канцелярія. - Спр. 67. – Арк. 165 (на звороті).
6. Філіал Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України у м. Харкові. – ф. 64 (Сотенні канцелярії Лівобережної України). - Спр. 918. – Арк. 165
7. Байов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг., – СПб., 1906.Т.2, Кампания 1739 г.
8. Собрание государственных грамот и договоров. – М., 1828. – ч. 4
9. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIIIст. – К.: Наукова думка, 1969 – 224 с.
10. Авсеенко В.Г. Малоросия в 1767 году. – К., 1864.
11. ЦДІА України.– Ф. 64. – Спр.920. – Арк.11
12. Там само. – Ф. 64. – Спр. 919. Арк. 9 та ін.
13. Байов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг.– СПб., 1906.Т.2, Кампания 1739 г.
14. ЦДІА України. - Ф. 64. – Спр. 919. – Арк. 8; Спр. 921. – Арк. 30.
15. Там само. - Спр. 921. – Арк. 1.
16. Там само. - Спр. 919. – Арк. 11 та ін.
17. Там само. – Ф. 64. - Спр. 921. – Арк. 8.
18. Там само. - Спр. 919. – Арк. 8.
19. Там само. - Спр. 918. – Арк. 25.
20. Там само. - Спр. 921. – Арк. 2.
21. Там само. – Ф. 64. Спр. 919. – Арк. 8.
22. Там само. - Спр. 921. – Арк. 1.; Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIIIст. – К.: Наукова думка, 1969 – 224 с.
23. ЦДІА України. – Спр. 919. – Арк. 8.
24. Дневник Якова Марковича. – Київ – Львів, 1913. – Т.4.
25. ЦДІА України. - Ф. 64. – Спр. 919. – Арк. 13-17.
26. Альбовский Е. История слободского казачьего полка (1651 - 1765) – Харьков, 1895.
27. ЦДІА України. – Ф. 64. Спр. 919. – Арк. 5.
28. Дневник Якова Марковича. – Київ – Львів, 1913. – Т.4.
29. ЦДІА України. – Ф. 64. Спр. 919. – Арк. 5.
30. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIIIст. – К.: Наукова думка, 1969 – 224 с.
31. Слюсарський А.Г. Слобідська України. – Харків, 1954.

Мирослав Жуковський (Нікополь), заступник директора
з наукової роботи Нікопольського краєзнавчого музею

Про історико-правове забезпечення дати заснування м. Нікополя

Одним із напрямів історичної науки і краєзнавства в Українській РСР першої половини 1960-х років стала підготовка і створення Інститутом історії АН УРСР та Головною редакцією Української радянської енциклопедії 26-томної історії міст і